

РЕЦЕНЗІЇ

Олександр Луковина

ЗАХИСТ АВТЕНТИЧНОГО НЕОПІРРОНІЗМУ.

Smith, P. (2022). *Sextus Empiricus' Neo-Pyrrhonism: Skepticism as a Rationally Ordered Experience*. Cham: Springer.

1. Новий образ неопірронізму посеред розмаїття інтерпретацій

Скептицизм є античною школою, якій не бракує ні впливу (досить згадати Монтеня, Х'юма, Вітгенштайна, Маугнера інш.), ні дослідницької уваги¹. У питанні про те, чи має скептик переконання (δόξα), існує два супротивні один одному підходи: т. зв. «рустикальний» (див.: [Barnes 1982; Burnyeat 1998a]) і «урбаністичний» (див.: [Frede 1998a; 1998b; Porchat Pereira 2007b]). Згідно з першим, скептик переконання має, згідно з другим – не має². Також інтерпретатори поділилися на декілька таборів щодо природи скептичного утримання (ἐποχή). Дехто стверджує, що характер утримання – емпірич-

© О.Луковина, 2022

¹ Олексій Панич наголошує на величезному впливі скептицизму на британську філософію: «погляди жодного англomовного філософа на теорію пізнання неможливо зрозуміти, не піддавши докладному розгляду його ставлення – схвальне, критичне, або таке і таке водночас – до філософії скептицизму. І навпаки: ставлення будь-якого англomовного філософа до філософії скептицизму можна зрозуміти, лише піддавши докладному розгляду всю систему його епістемологічних поглядів» [курсив оригінальний – О. Л.] [Панич 2007: 10]. І водночас відзначає відсутність фундаментальних досліджень зі скептицизму у «східнослов'янській» традиції [ibid.: 9]. Стосовно ж, зокрема, українського дослідницького контексту, то розвідок, «присвячених скептицизму як філософському напрямку загалом, на сьогоднішній день просто не існує» [ibid.]. Не видно, щоби ситуація після 2007 року істотно змінилася.

² Це розрізнення було запроваджене Джонатаном Барнсом: «Моє питання таке: яким є обшир ἐποχή в Секстових “Нарисах пірронізму”? У що, кінець кінцем, може вірити пірроніст “Нарисів”? Дві супротивні одна одній відповіді на це питання визначають два типи скептицизму. Перший тип я назву, слідом за Галеном, *рустикальним пірронізмом*. Рустикальний пірроніст не має жодних переконань: він спрямовує ἐποχή на кожне дискусійне питання, яке може виникнути. Другий тип скептицизму я назву *урбаністичним пірронізмом*. Урбаністичний пірроніст із задоволенням вірить у більшість речей, з якими погоджуються звичайні люди у звичному перебігу подій: він спрямовує ἐποχή до специфічної мети – грубо кажучи, до філософських і наукових предметів. Таким чином, рустикальні [пірроністи] із запалом відкидають будь-що, тоді як урбаністичні холоднокровно відкидають необдумані заяви *soi-disant* [так званих (фр.); курсив оригінальний. – О. Л.] учених» [Barnes 1982: 2-3]. Барнс спирається на Галена, що називав пірроніків селоками – «ἀγροκοὶ πύρρωνεῖοι» [Claudius Galenus 1824: 711; 1827: 628] або «Πύρρωνεῖον ἀγροκίαν» [Claudius Galenus 1822: 727]. У лат. перекладах відповідником ἀγροῖκος найчастіше є *rusticus*, що має ті самі значення: «сільський», але також «простацький, мужицький».

ний [Morison 2011; Thorsrud 2009; Williams 1988], воно слідує, згідно зі Секстом Емпіриком, за рівносильністю як «тінь за тілом» (НП I.12:25)³, інші ж – що нормативний [Woodruff 2009]. Хоча багато хто вважає, що утримання є водночас і нормативним, і емпіричним [див., наприклад: Perin 2010; Vogt 2011]. Не завадить також згадати підходи, згідно з якими скептицизм – це емпірицизм [Bolzani Filho 1990; Frede 1990; Smith 1995] чи емпірицизм «без догм» [Porchat Pereira 2007b: 319]. Якщо ж ідеться про емпірицизм, то це виключає діяльнісне внутрішнє «я» [Annas 1995: 358-359; 1998: 211; Annas, Barnes 1985: 169-170; Bett 2019: 159-161; Burnyeat 1998a: 51; 1998b: 112; Eichorn 2014: 140-141; Marcondes 1997: 58-59; Massie 2013: 212, 232; Striker 2004: 22]. Ця інтерпретація відкриває погляд на скептицизм як на здатність [Bett 2019; Morison 2011; Williams 1988] або ж як на реструктурування власного ума [Burnyeat 1998a: 36].

Отже, хто прагне подати «новий образ пірронізму» [Smith 2022: 3]⁴, має докласти неабияких зусиль щоби виробити власну оригінальну позицію. Тлумачення, запропоноване Плінію Жункейрою Смітом⁵, дає останньому змогу відкинути як рустикальний, так і урбаністичний підходи до пірронізму (pp. 1-2, 99, 271, 273). Цей автор пропонує поглянути на Секстів неопірронізм з позиції самого Секста. Сміт намагається дотримуватися того, що Майлз Бурнеят називав «внутрішньою логікою пірронізму» [Burnyeat 1998a: 52]. Також Сміт солідаризується з Міхаелем Фреде, який вважав, що «засновувати власну інтерпретацію авторового погляду головню на тих рядках, де він експліцитно виражає їх» є «методологічно слухним» [Frede 1998a: 16]. На думку Сміта, це цілком природний крок, адже багато інтерпретацій містять «приховані, імпліцитні передсуди, які є догматичними» (р. 3).

2. Підмуток Смітової інтерпретації: непомічений скептичний *λόγος* (Розд. 1)

Вихідний пункт концепції Сміта – відкидання текстологічно недостовірною, на його думку, поділу НП на параграфи. Адже цей поділ було запроваджено ще в рукописах, значно давніших за перше видання латинського перекладу Анрі Етьєна [Sextus Empiricus 1562]⁶. Такий підхід дозволив Смітові розвинути оригінальну інтерпретацію неопірронізму Секста і свіжим оком поглянути на кривотлумачення, зумовлені хибним, на його думку, сприйняттям тексту НП.

³ Тут і далі посилання здійснюються на грецький оригінал «Нарисів пірронізму» (НП) за виданням Роберта Грега Бері [Sextus Empiricus 1933] із зазначенням у круглих дужках номерів книги (римська цифра), параграфу (арабська цифра після крапки), а також додаткової пагінації Бекера (арабська цифра після двокрапки), яку відтворюють Бері і Звонська [Секст 2020]. Зазвичай використовується згаданий щойно український переклад професора Лесі Звонської, іноді зі змінами, які спеціально роз'яснюються в примітках.

⁴ Далі посилання на [Smith 2022] подаються із наведенням номеру сторінки після скорочення р., у круглих дужках і без зазначення прізвища автора й року видання.

⁵ Асоційований професор філософії у Федеральному університеті Сан-Паулу. Редактор збірників «Бейль і пірронізм: антиномія, метод і історія» [Smith 2013a], «Кантів критицизм і спадок модерного скептицизму» [Smith 2013b]. Стажувався в Каліфорнійському університеті (Берклі) та у Вольфсон коледжі (Оксфорд). Після захисту дисертації зі Х'юмового скептицизму [Smith 1995] займається, окрім іншого, скептицизмом античним (Секстовим зокрема). Сміт повідомляє нам про своє двадцятип'ятирічне «читання Секста», після якого потребувалося ще п'ять років праці з досягнення «вичерпнішого тлумачення» Секстового пірронізму. Зрештою, Сміт наразі вважає своє тлумачення все ще «недостатньо зрілим», але через невпинний плин часу відчуває себе зобов'язаним написати хоча б таку книгу, на яку здатен нині (р. ix).

⁶ Докладніше про зазначені рукописи див.: [Sextus Empiricus 1933: xliii].

Для інтерпретації Сміта дуже важливим є НП I.2:5, адже саме там Секст викладає власну програму розгляду визначальних рис скептицизму (τὸν χαρακτήρα τῆς σκέψεως): поняття, початок, λόγοι⁷, критерію та мети. Цей відтинок тексту накреслює план Секстової праці:

1. імена скептичного підходу (НП I.3:7);
2. поняття (НП I.4:8-5:11);
3. початка (НП I.6:12-7:15);
4. λόγοι (НП I.8:16-10:20);
5. критерій (НП I.11:21-24);
6. мета (НП II.12:25-30).

На думку Сміта, НП I.3:7-12:30 є найважливішим серед «усіх уцілілих текстів автора» НП, а «найкращий шлях почати розуміти Секстів пірронізм – це почати розуміти цю частину [НП]» (р. 5).

Утім, поділ тексту НП на параграфи робив не сам Секст (рр. 6, 102). За Смітом, цей поділ лише затьмарює думку Секста. Коли ж ідеться про поділ НП I.8:16-10:20, це, узагалі, «найгірша помилка в поділі рукопису» (р. 103). Хоча Секст і говорить про скептичні λόγοι, однак Сміт розвиватиме власну інтерпретацію: є лише один λόγος, який має багато боків і нюансів (р. 100).

Недолугий, на думку Сміта, поділ тексту⁸ також затьмарив зміст двох скептичних начал: причинового (αἰτία) (НП I.6:12) і основного (μάλιστα) (НП I.6:12-7:15). У результаті, можна подумати, ніби питання про початок повністю міститься в НП I.6:12, а далі йдеться про те, чи догматизує скептик (р. 6). Проте наявність у скептика догм відкритим питанням не є: скептик не має догм (рр. 7, 103). Хоча скептик має переконання (πίστις) (р. 341).

У подальшому викладі Смітової концепції я дотримуватимусь послідовності становлення скептиком: від збурення невідповідністю в речах і спричинених ним перших пошуків – до досвіду рівносильної різногосиці, яка є причиною перетворення того, хто шукає, на скептика (НП I.6:12-13). На завершення ж буде розглянуто питання про скептик в суспільному житті. Адже, за Смітом, «є порядок досвіду, який веде від природно обдарованої людини до скептик; і є порядок досвіду, водночас у філософії та в повсякденному житті, який спрямовується λόγος'ом [курсив оригінальний – О. Л.]» (рр. 101-102).

Оскільки зміст книги дає змогу осягнути послідовність здійснюваних Смітом кроків і вибудувати цілісний образ неопірронізму, я наведу цей зміст повністю:

⁷ Сміт не перекладає λόγοι аж до V-го розділу книги. Наслідуючи його, я також не подаю перекладу у відповідній частині опису. Наразі слід роз'яснити методологічне річизе, в якому має рухатися перекладач. Адже я прагну, спираючись, де це можливо, на базис вітчизняної академічної традиції, передати сенс і колорит вельми специфічної Смітової праці. Зазвичай, коли йдеться про §§ 1-13 НП, я використовую переклад Лесі Звонської [Секст 2020], як єдиний нині наявний український переклад НП. Принципи цього перекладу я екстраполюю, де це можливо, і на переклад інших місць із Секста. Я беру до уваги методологічну вимогу уникати латинізмів при відтворенні грецьких термінів [Звонська 2020: 93]. Однак я, цілком природно, маю орієнтуватися і на переклади Сміта англійською, щоби адекватно відобразити зміст його книги. Тому, йдучи за Смітом, я відтворюю «skeptical reason» як «скептичне міркування», «skeptical way of reasoning» – як «скептичний спосіб міркувати», а «skeptical rationale» – як «засада скептичного міркування». Оскільки переклад Звонської (λόγος як «смысл») спирається на іншу інтерпретацію, ніж Смітова, він не може бути застосований для відтворення останньої.

⁸ Традиційні назви параграфів цієї частини НП див. нижче, у порівняльній таблиці.

Розд. 1. *Τὸν χαρακτήρα τῆς σκέψεως*⁹: Визначальні риси скептицизму (5)¹⁰

Розд. 2. *Μεγαλοφρεΐς і ἀνομαλία*: Обдарована особа, конфлікти в повсякденному житті та привабливість філософії (6)

Розд. 3. *Ζητήσεις*: Початковий пошук, що його веде фіλόσοφος¹¹ (7)

Розд. 4. *Αἰ ἀνωτάτο φιλοσοφία*: Результат філософського пошуку (7)

Розд. 5. *Ἀῖρεσις і τί λόγος*: Скептичний спосіб міркувати (8)

Розд. 6. *Μάλιστα ἀρχή і ζητητική ἀγωγή*: Скептик як захисник пошуку (5)

Розд. 7. *Ἐννοια і δύναμις ἀντιθετική*: Пластичність скептичної здібності (7)

Розд. 8. *Συνάγωμεν ευκτος ὅτι ἐπεχώμεν*: Рациональна здатність утримуватися від судження (9)

Розд. 9. *Τῶν σειρηγῶν ὑποσχесιν*: Догматична атака на повсякденне життя (5)

Розд. 10. Критерій I: *φαινομένων*: Життя в природному і соціальному світі (7)

Розд. 11. Критерій II: *ἀλήθεια*: Життя з переконанням¹² і знанням (8)

Розд. 12. *Ἀταραξία і μετριοπάθεια*: Залучене життя пірроніка (8)

2.1. Питання про традиційний поділ НП на розділи

На думку Сміта, перелік характерних рис скепсису із НП I.2:5 (поняття, начала, способи міркувати, критерій і мета) мають задавати адекватний поділ тексту. Отже, Сміт ставить під сумнів усталений поділ НП на розділи, спираючись не на аналіз наявних манускриптів, найбільш ранній з яких датується пізнім XIII століттям. Усі згадані манускрипти містять цей поділ, але Сміт, виходячи не з історико-текстологічних, а, як вже зазначалося, зі змістових аргументів (з аналізу початкових вказівок Секста щодо подальшого викладу), не згоден, що його запровадив сам Секст (р. 6; див. також р. 102).

Залишаючи на розсуд читачів Смітову аргументацію, я нижче наводжу в таблиці (у зіставленні з традиційним) той поділ, що видається Смітові відповідним вказівкам Секста (шість паграфів замість десяти).

<i>Поділ, запропонований Смітом</i>	<i>Традиційний поділ на параграфи (за перекладом Л. Звонської)</i>
(3) Різні імена, яких набуває скептицизм (НП I.3:7)	(3) Про найменування скептичного [підходу] (НП I.3:7)
(4) Його поняття (conception) (НП I.4:8-5:11)	(4) Що таке скепсис? (НП I.4:8-10) (5) Про скептика (НП I.5:11)
(5) Його принципи (НП I.6:12-7:15)	(6) Про начала [ἀρχῶν] скепсису (НП I.6:12) (7) Чи догматизує скептик? (НП I.7:13-15)

⁹ Сміт транслітерує греку латиницею, але я вважаю доцільним застосовувати грецький алфавіт.

¹⁰ У круглих дужках після назви кожного розділу я наводжу кількість параграфів у цьому розділі.

¹¹ Технічний термін, який вводить Сміт для позначення того, хто почав філософські пошуки, але поки що не схилився на жоден бік (р. 24). Див. нижче, § 3.

¹² Свій переклад давньогрецьких слів я координую зі Смітом, який перекладає *πίστις* як *belief*, *δόγμα* як *philosophical theory* (також *thesis* або *tenet*), а *δόξα* як *opinion* (р. 7). Відповідно, я перекладатиму *πίστις* як «переконання» (=belief), *δόγμα* – як «філософська теорія» (=philosophical theory) або «засада» (=thesis), а *δόξα* як «гадка» (=opinion).

(6) Його способи міркувати (НП I.8:16-10:20)	(8) Чи має скептик учення? (НП I.8:16-17) (9) Чи вивчає скептик природу [φυσιολογεῖ]? (НП I.9:18) (10) Чи заперечує [скептик] явлене? (НП I.10:19-20)
(7) Його критерій (НП I.11:21-24)	(11) Про критерій скепсису (НП I.11:21-24)
(8) Його мета (НП I.12:25-30)	(12) Якою є мета скепсису? (НП I.12:25-30)

Хибний, на думку Сміта, поділ тексту, що панує в більшості видань, не дає правильно зрозуміти начала скепсису (р. 6), створює ілюзію відкритості питання про наявність у скептика догм (р. 7), а головне – не дає змоги правильно зрозуміти такий важливий предмет, як скептичні способи міркувати (*λόγοι* / *reasons*), через що скептицизм прийнято вважати «ірраціоналістичною чи антираціоналістичною позицією» (р. 8).

У подальшому викладі Смітової концепції я дотримуватимусь описаної Секстом послідовності становлення скептиком: від збурення невідповідністю в речах і спричинених ним перших пошуків – до досвіду рівносильної різноголосиці, яка є причиною перетворення на скептика (НП I.6:12-7:13). Заключною ж темою має стати розгляд суспільного життя скептика, що є спрямованим скептичним *λόγος*’ом (рр. 101-102). Див. про це нижче, § 3.3.

2.2. Вагомість історичного скептицизму

Сміт вважає, що вагомість історичного скептицизму проявляється в чинності поділу (НП I.1:1-3) не лише античних, але й сучасних філософів на тих, які вважають, «що знайшли істину», тих, хто стверджує, що «її неможливо досягнути», та на «тих, що ще шукають» (р. 22). Оскільки філософія є історичним явищем, остільки те, що ми нині вважаємо істинним, може не здаватися нам таким у майбутньому (НП I.13:33-34). У філософії науки цей аргумент, що від античності не втрабив своєї ваги, відомий під назвою «історичного песимізму» (р. 135). Ба більше, цей аргумент є саме скептичним, адже він вимагає запитувати нас не про природу, скажімо, філософії, але про те, як нам вона являється протягом історії (р. 313). Тому Сміт наполягає: «сучасні філософи, ігноруючи те, що є історичним скептицизмом, не знають: стверджуване ними часто є скептичним» (р. 16). Таким чином, ознайомившись із історичним скептицизмом, можна було би припинити чинити опір вигаданому ворогові або вдосконалити власну позицію, виправивши деякі тези (*ibid.*).

2.3. Сміслові спрямування книги

Суттю своєї книги Сміт вважає захист скептицизму (р. 17). Найбільший її здобуток – ідея того, що ключовими для розуміння пірронізму є згадані вже п’ять тем (*topics*), викладених у НП I.2:5. Серед них центральною для Сміта є скептичний *λόγος*, хай навіть, через неадекватний поділ тексту, він лишився досі невідзначеним дослідниками (р. 16). Через цю невідзначеність, вважає Сміт, більшості інтерпретацій «не вдається схопити Секстів скептицизм як ціле, хоча вони досліджують із великою дбай-

лівістю і глибиною окремі питання [issues]» (р. 3). Тому, на противагу їм, «новий образ, запропонований у цій книзі, зосереджується на власному характері скептицизму, показаного Секстом» (ibid.).

Головна теза Смітової книги: «існує засада скептичного міркування [skeptical rationale], яка коректно скеровує скептика водночас до утримання від судження й до наслідування того, що являє себе в повсякденності (НП I.8:17)» (р. 318).

2.4. Методологія

На думку Сміта, Секст уже надав не-скептикові всі вказівки стосовно скептицизму (р. 3). Сміт зосереджується на відтворенні власне Секстової концепції того, чим скептицизм є (р. 3). Щоб успішно досягнути цієї мети, Сміт застосовує методологічну вимогу Фреде: «засновувати власну інтерпретацію авторового погляду головню на тих рядках, де він експліцитно виражає їх» [Frede 1998a: 16]. Адже догматично заангажовані інтерпретації (див. [Barnes 1982: 11, п. 17]) радше «показують наші власні ідеї, аніж прояснюють чим є скептицизм» (р. 3). Отже: «Ця книга запроваджує цей новий образ, змальовуючи його крок за кроком, замість обговорення окремих питань без оформлення їх у добре структуровану доктрину» (ibid.). Сміт спирається на «розвиткову модель» (р. 10) Роджера Айкорна [Eichorn 2020]. Вона передбачає поступальний розвиток людини на шляху до скептицизму, бо скептичний світогляд спричиняється особливим життєвим досвідом. Хоча Сміт модифікує цей підхід, зводячи його до пояснення скептицизму через розуміння того, як *окремішній* інтелектуальний досвід утворює пірроніка (р. 45). Далі я розгляну зміст подальших розділів, щоб унаочнити той цілісний образ неопірронізму, який намагається зобразити Сміт.

3. Становлення скептиком: НП I.6:12, 12:26, 29 (Розд. 2-4)

На думку Сміта, розуміння шляху до скептицизму є ключовим для досягнення того, ким саме є скептик. Тому Сміт має намір розпочати з розгляду вихідних умов людини, яка має стати скептиком (р. 22).

Секст виклав шлях майбутнього скептика в НП I.6:12, 12:26, 29. Він характеризує причинове начало пошуку й основне начало скептичного стану в НП I.6:12, хоча опис скептичного стану тут доволі нечіткий. Значно деталізованішим є опис досягнення незбурюваності в НП I.12:26, 12:29. За Бюрнеятом, ці три відтинки є взаємодоповнювальними: «Послідовність така: протиставлення – нерозв'язність – рівносильність – *επιτοχή*, і, нарешті, *ἀταραξία*» [Vignaux 1998a: 29]. Отже, їх слід читати разом (р. 23).

Хоча Сміт вважає, що обидва начала наявні й під час початкового пошуку, і під час скептичного стану, у першій частині книги він наголошуватиме на саме емпіричному, а не на нормативному аспекті *скептичного* начала, адже «лише скептик досягає незбурення утриманням» (р. 23).

У Розд. 2 Сміт зосереджується на НП I.6:12. Він розглядає перший етап інтелектуального досвіду майбутнього скептика: обдарований від природи, той збурюється невідповідністю в повсякденних речах (р. 23). Це перший етап причинового начала і перший крок на шляху скептицизму. Оскільки обдарованому від природи було сказано, що філософи розглянули та розсудили ці невідповідності, він почне вивчати філософію в пошуках незбуреності.

У Розд. 3 Сміт зосереджується на НП I.12:26. Другий етап причинового начала стосується майбутнього скептика, коли той лише починає власні пошуки. Сміт називає його філософос, адже тепер обдарований від природи займатиметься філософією (р. 24). Почавши ці заняття, філософос може стати скептиком.

У Розд. 4 Сміт зосереджується на НП I.12:29, тобто на тому, який саме інтелектуальний досвід може перетворити філософос на скептика (р. 24). Це останній етап причинового начала й інтелектуального досвіду перед цим перетворенням на скептика.

3.1. Μεγαλοφρεΐς і ἀνομαλία: Обдарована особа, конфлікти в повсякденному житті та привабливість філософії (Розд. 2)

Той, хто стане скептиком, поки що не є ні догматиком, ні академіком, ні навіть скептиком (р. 24). Хоча серед коментаторів існує упередження, ніби скептик «припиняє догматизувати» (ibid.). Це пов'язано зі специфічним перекладом Бері відтинку НП I.6:12 [Sextus Empiricus 1933: 9]¹³. Сміт наголошує, що скептик не «завершує тим, що припиняє догматизувати» (наче вихідною позицією майбутнього скептика був догматизм), а «доходить до недогматизування» (“come not to dogmatize”) (р. 25).

Секст пише, що обдаровані від природи (μεγαλοφρεΐς) розпочинають пошуки, щоби не збурюватися (НП I.6:12), однак чи кожен з них стане скептиком? Сміт вважає, що ні (р. 29). Ба більше, немає підстав розділяти обдарованих від природи на тих, хто стане догматиком, академіком чи скептиком на початку їхніх філософських пошуків, адже вирішальне значення має інтелектуальний досвід, а не вихідні умови (ibid.).

Щонайменше обдарований від природи має бути розумним (ПВ IX:63)¹⁴, «істиннолюбною живою істотою» (φιλαλήθεος ζῶον) (ПВ VII:27), а ще він має «любити навчатися» (ПВ I:42). Адже пірронік має «ширший досвід, аніж інші філософи» (ПВ I:5), і, можливо, на додачу вивчав вільні мистецтва, подібно до Навсифана (ПВ I:3-7), отже, був освіченим. Звісно, не без того, аби він також володів певними моральними рисами, як-от був би делікатним (ПВ I:6) і не гарячкував, вислуховуючи інших (НП I.33:229-230; II.2:13).

Утім, Сміт зазначає, що саме обдарованість від природи має вирішальне значення, бо лише про неї Секст висловлюється експліцитно (р. 26). Аби наочно продемонструвати, про кого ж Секстові йдеться, слід пригадати Апеллеса (НП I.12:28). Останній був настільки талановитим, що лише йому Александр Македонський дозволяв зображувати себе (р. 27). Звісно, наголос на обдарованості від природи не заперечує потреби ні в освіті, ні в моральних рисах, але, якщо філософос не мав їх на початку пошуків, то він може здобути їх під час цих пошуків (р. 29).

Секст пише, що невідповідність у речах (ἀνομαλία) спричиняє збурення (НП I.6:12). Сміт наголошує, що Секст завжди вживає невідповідність у стосунку до повсякдення і ніколи – до філософських теорій (ibid.). Сміт показує: невідповідність у речах пов'язана з протилежними сприйняттями чи концепціями (р. 31) і стосується саме повсякденності (р. 32). Невідповідність речей у сприйнятті стосується етичної царини, а невідповідність речей у концептах стосується істинного і хибного (р. 37). Сперечаючись про повсякденні переконання про явне, догматики підважують власне

¹³ У Бері: «for we believe that as a consequence of this we end by **ceasing to dogmatize**» (ἀπο γάρ τοῦτον καταλήγειν δοκοῦμεν εἰς τὸ μὴ δογματίζειν; «бо внаслідок цього ми, як гадаємо, доходимо до **недогматизування**» [Секст 2020: 129]).

¹⁴ Тут і далі посилання здійснюється на грецький оригінал «Проти вчених» (ПВ) за [Sextus Empiricus 1933] із зазначенням номеру книги (римська цифра) і пагінації за Бекером (арабська цифра після двокрапки).

явне, адже неясним є те, про що існує різногосиця (р. 238). Таким чином догматики створюють невідповідність у повсякденних речах.

Для Секста повсякденне життя сповнене невідповідностями (р. 34). Оскільки філософ збурується саме невідповідністю в речах, яка є повсякденним явищем, то він є повсякденною людиною, як і догматики, – хоча ті й не дотримуються своїх філософських теорій (р. 99). Утім, філософ не є людиною посередньою (*ibid.*).

Звернувши увагу, що для Секста як для медика (НП I.33:236) невідповідність є нездужанням, зв'язок між невідповідністю та збуренням прояснюється (рр. 30, 36): обдарований від природи прагне робити все бездоганно, подібно до Апеллеса, проте він потрапляє в ситуацію безвиході (*ἀπορέω*), що не є звичним для повсякденних людей, котрі просто пристають до одного зі запропонованих шляхів (р. 37). З іншого боку, обдарований від природи не має ні догматичних теорій, щоби розсудити безвихідь, ні академічних заперечень пізнаваності істини (*ibid.*). Отже, філософ збурується, потрапивши у ситуацію безвиході, бо він не має змоги розсудити невідповідність у речах. Це свідчить на користь того, що є тісний зв'язок між істиною та щасливим життям (р. 39). Тому обдарований від природи вивчатиме філософію, сподіваючись, що вона має допомогти йому в повсякденні (р. 40).

3.2. *Ζητέσις*: Початковий пошук, що його веде філософ (Розд. 3)

Філософський пошук можна поділити на власне пошук та на його результат (р. 44). Відповідно, цей розділ присвячено початковому пошуку філософ, а Розд. 4 – його результату. Тут імпліцитно наявний поділ на початковий пошук філософ, доки він не став пірроніком, і на подовжений пошук, який відбувається після ідентифікації зі скептичним вченням.

Невідповідність в речах стосується саме будення і спонукає до заняття філософією (НП I.6:12), а різногосиця є базовим філософським досвідом філософ (НП I.12:26) (рр. 47, 53).

Обдарований від природи, збурившись, почав займатися філософією, щоби поліпшити своє повсякденне життя. Почавши ці заняття, обдарований від природи став філософ. Наразі він не знає про поділ філософів на догматиків, академіків і скептиків (р. 53). Також він не має ні методу вивчення філософії, ні уявлення про її частини (фізику, логіку, етику): вивчаючи Фалеса він вивчатиме фізику, Ксенофана – фізику і логіку (*ibid.*). Тож порядок його занять філософією буде якщо не випадковим, то принаймні контингентним (*ibid.*). Тому первинним досвідом філософ після початку вивчення філософії буде різногосиця серед філософів (р. 54). Ставлення до різногосиці визначить, до якого саме філософського вчення навірнеться філософ (р. 55): до скептичного підходу (НП I.8:16) чи до догматичних філософських теорій (НП I.8:17) (р. 44). Той, хто стане скептиком, вважатиме, що всі вчення рівносильні, водночас той, хто стане догматиком чи академіком, – що одні вчення переконливіші за інші (р. 54).

Секст наводить дві умови філософського пошуку. По-перше, той, хто шукає, повинен усвідомлювати, що він не володіє досконалим знанням про те, що він шукає (р. 56). Натомість переконання про володіння досконалим знанням досить для перешкодження пошукові, навіть якщо той, хто має таке переконання, не володіє досконалим знанням (НП II.1:12). По-друге, той, хто шукає, повинен мати ідею чи уявлення про пошукуване (рр. 56-57).

Обидві умови філософського пошуку увиразнюють різноголосицю, роблячи її паничим аспектом інтелектуального досвіду філософос (р. 59). Адже, по-перше, різноголосиця серед філософій не дає визначитися з тим, яка з них є істинною, щоби саме її вважати джерелом досконалого знання (р. 57). По-друге, через різноголосицю філософос не може отримати єдиної ідеї пошукуваного, адже філософи наводять різні визначення, здавалося б, явних речей (р. 58). Таким чином, те, що здавалося явним у повсякденні, у філософії таким більше не є (ibid.). Обидва чинники роблять різноголосицю базовим інтелектуальним досвідом філософос.

Пошук має троїсту будову (р. 59). Він починається з відомого, а закінчується пошукуваним. Між цими пунктами є опосередковувальна ланка, приміром, висновування за допомогою нагадувального чи вказівного знаків (ibid.). Але «різноголосиця настільки поширена, що інтелектуальний досвід філософос полягатиме в ознайомленні з багатьма теоріями про будову філософського пошуку і про те, як шукати у філософський спосіб» (ibid.). Приміром, за стоїками лише висновок, зроблений за допомогою вказівного знака, є філософським висновком, натомість висновок, здійснений за допомогою нагадувального знака, є досвідним дослідженням (р. 61).

3.3. *Αὐτὰρτο φιλοσοφία: Результат філософського пошуку (Розд. 4)*

Пошук істини має три результати, а саме становлення догматиком, скептиком або академіком (р. 72). Становлення догматиком вимагає згоди з певною філософською теорією, академіком – заперечення пізнаваності істини, скептиком – подовження пошуку (НП I.1:3). Хоча Секст, за Смітом, ніколи не пише про різницю між початковим і подовженим пошуками, але деякий «скептичний результат» первинного дослідження, усе ж, на думку бразильського фахівця, повинен бути наявним. Інакше не можна було би стверджувати, що філософос став пірроніком. Він би так і залишався у статусі філософос протягом невизначеного часу. Принаймні, пірронізм не приніс би йому обіцяного щасливого життя (р. 73). За Смітом, скептичними результатами пошуків є: утримання щодо всього, уміння висувати рівносильні контраргументи, незбурюваність, людинолюбність і самоотождечення зі скептичним підходом (ibid.).

Пишучи про результат пошуку, Секстові йдеться про підвпливний стан, «який після пошуку виникає в того, хто розглядає» (НП I.3:7). Результатом пошуку є утримання (НП I.12:29). По-перше, можна дійти висновку, що утримання має суто емпіричний характер: це одна з інтерпретацій, про які я писав вище. Але Сміт з цією інтерпретацією не згоден і доводитиме водночас емпіричний і нормативний характер утримання у Розд. 8. По-друге, утримання має бути щодо всього (р. 78). Утримання вимагає загальності (ibid.).

Скептична концепція пошуку викликає у Сміта два запитання: 1) Секстові йдеться про безліч окремих пошуків чи про філософський пошук у цілому? 2) Чим є утримання: мінливим підвпливним станом чи деякою стійкою (ба навіть незмінною) рисою скептичного характеру (р. 75)?

Щодо першого питання: Секст пише про пошук в однині, до того ж – про визначений (the), а не абстрактний пошук (р. 77). Оскільки філософос не пристав до жодної філософії, він має завершити власний пошук самостійно (р. 79). В античності філософія мала чітко окреслені межі та відносно невеликий перелік тем, тому легко було зрозуміти, якими є її головні питання. Якщо філософос і міг вивчати її непорядковано і несистемно, скептик має схилитися саме до «впорядкованого і системного» дослідницького підходу, бо він має утриматися від суджень щодо *всіх без винятку* філософ-

ських питань (ibid.). Відповідно, Секст пише про осягнення всіх трьох частин філософії та їхніх тем (р. 80). Отже, перш ніж стати пірроніком, філософос повинен дослідити всі частини філософії (р. 84).

Далі Сміт відповідає на друге запитання (р. 85). Після власних філософських пошуків, під впливом власного інтелектуального досвіду філософос стає скептиком (р. 92). Бо якщо суперечку між догматиками розв'язати неможливо, це не стосується суперечки між скептицизмом і догматизмом (ibid.). Як би парадоксально це не виглядало, пише Сміт, «але той факт, що філософос не зміг подолати конфлікт філософій (включаючи сюди і скептицизм), перетворив його на пірроніста. Якщо так, то існує певний сенс, у якому скептицизм перемагає інші філософії. Він не може перемогти їх у сенсі розкриття істини про неочевидні об'єкти, але саме філософія найкраще виражає ту безвихідь, у якій знаходиться філософос» (ibid.). Він ніколи не бажав і не планував стати скептиком, але це з ним «просто трапилося». Адже він «був змушений визнати, що скептицизм є найкращою позицією перед лицем нерозв'язаних, а можливо, нерозв'язних суперечок» (ibid.).

4. Результат філософських пошуків і нормативність скептичного λόγος'у (Розд. 5-12)

У Розд. 4 Смітові йшлося про результат філософського пошуку філософос. Хоч і нормативний, і емпіричний аспекти наявні під час початкового пошуку, однак бразильський дослідник їх розділив, наголошуючи в першій частині книги саме на емпіричній складовій інтелектуального досвіду на шляху до філософії. У Розд. 6 йтиметься про подовжений пошук, у Розд. 7 – про складність скептичної здібності виставляти рівносильні протиставлення, а в Розд. 8 – про емпіричний і водночас нормативний аспекти скептичного способу міркувати. Тобто загалом у Розд. 6-8 розглядається подовжений пошук під керівництвом скептичного міркування.

Після Розд. 8 Сміт тлумачить скептичне життя в суспільстві, а саме скептичний захист повсякденності з епістемічного (Розд. 9) і з практичного¹⁵ (Розд. 12) поглядів, а також критерії діяльності (Розд. 10) та істини (Розд. 11). Тобто Сміт пояснює, як можливе досягнення щасливого життя через скептичне міркування (р. 101).

Про значення Розд. 5 для всієї концепції Сміта свідчить ця коротка, але промовиста характеристика: «Цей розділ є серцем книги. Він представляє фундаментальне й часто нехтуване поняття скептичного способу міркування і те, як останнє зчленовує все пірронівське вчення» (р. 97).

4.1. Αἴρεσις і τί λόγος: Скептичний спосіб міркувати (Розд. 5)

Унаслідок утримання скептик відкидає догматичне міркування (НП I.8:16) і роз'яснює скептичний спосіб міркувати (НП I.8:17), який полягає у двох нормативних аспектах: спроможі виставляти рівносильні протиставлення (НП I.9:18) і житті згідно з явленим (НП I.10:19-20). Водночас слід розуміти, що нормативність не означає догматизму (р. 120). Коли філософос дізнається, що він скептик, «тоді скептичне міркування більше не є чимось просто [merely] описовим *ex post facto*, але воно допомагає конституювати майбутній скептичний досвід [курсив оригінальний – О. Л.]» (р. 118).

Перший вплив утримання – це відторгнення догматичного міркування, що робить останнє недоступним скептикові (р. 105). На думку Сміта, Секст визначає догматичне вчення за двома рисами (р. 106). По-перше, тези догматичного вчення мають бути

¹⁵ Поділ на епістемічне та практичне руйнування повсякденності Сміт завдячує [Thorsrud 2019: 27].

пов'язаними одна з одною за допомогою аргументації (ibid.). По-друге, догматичне вчення про явне і неявне має бути когерентним (р. 107). Відповідно, Секст заперечує, що тези скептичного вчення пов'язані одна з одною за допомогою аргументації (ibid.) і, по-друге, Секст не звертається до неявного, щоби пояснити явне, і не намагається розсудити невідповідність у речах (р. 108).

Другий вплив утримання полягає в знаходженні скептичного способу міркувати. Сміт стверджує, що згідно з НП I.8:16, маючи вчення, скептик повинен дотримуватися певного способу міркувати (р. 108). Скептичний спосіб міркувати має два аспекти (ibid.). Перший аспект скептичного міркування слугує правильним вчинкам згідно з явленим (р. 109). Натомість другий аспект нормує здатність виставляти рівносильні протиставлення, задля утримання (ibid.).

4.2. *Μάλιστα ἀρχὴ ἰζητικὴ ἀγωγή: Скептик як захисник пошуку (Розд. 6)*

Оскільки фіλόσοφος уже досягнув утримання й незбуреності, йому, щоб не збуритися, більше не потрібно подовжувати пошуки – слід просто підтримувати незбуреність (р. 132). Оскільки ж істина пов'язана з добрим життям (р. 39), то скептик може продовжувати її шукати, попри здобуття незбуреності (ibid.). Звісно ж, перебуваючи в незбуреному стані, адже це забезпечує ретельність пошуку (р. 136). Хоча Секст і не пише про те, як впливає пізнання істини на стан людини, але він і не відкидає думки про те, що істина збурює. Тому можна цілком слушно припустити, що пізнання істини має дати людині постійний стан незбуреності (р. 133).

Отже, «скептик бачить себе як захисника філософського пошуку» (р. 155). На підтвердження того, що саме скептик є *φίλο-σοφω*, Сміт наводить цитату з Паскаля Масі: «наголошуючи зі самого початку на буквальному значенні *σκεπτικός*, Секст надає підстави вважати, чому він [скептицизм. – О. Л.] мав би заслуговувати на ім'я *φίλο-σοφία* [курсив оригінальний. – О. Л.] більше, ніж будь-яка форма догматизму» [Massie 2013: 215]. Оскільки Сміт наполягає, що саме піронізм є філософією, то умовами філософського пошуку є утримання (р. 132) і незбуреність (р. 135).

Оскільки скептичний пошук нормується скептичним способом міркувати, то пошук має метод і ритм. Насамперед про метод: Секст звинувачує Клітомаху в дріб'язковості контраргументації (ПВ IX:1), яка є складною (*περίσκελετή*), неметодичною (*ἀμεθοδόν*) і неможливою (*ἀδύνατόν*) (ПВ I:39). Тому Секст, замість розбирати кожну дрібницю окремо, прагне одразу зруйнувати підвалини пошукуваного, щоби зруйнувалася також і надбудова (НП II.7:84; ПВ IX:2).

Далі: ритм. Секст говорить про завершення догматичного пошуку як про кінець (*τέρας*) (НП II.1:11; 20:224). Після закінчення пошуків догматики більше не шукають (НП I.1:1-4). Та скептик не знаходить істини під час власних пошуків, тому ці пошуки не мають кінця. Але вони повинні бути обмежені в часі, інакше скептик не міг би досягнути незбуреності, адже і *ταραχῆς*, збурення (НП I.6:12), і *τέλος*, мета (НП I.12:25-30), є зовнішніми самому пошукові. Тому інтерпретація того, в якому ритмі скептик провадить свої пошуки, повинна брати до уваги ці два аспекти (р. 151). Секст говорить про часове переривання (*temporary interruption*) пошуку (НП I.7:13, 8:17; II.4:21,96; III.1; 17:118 etc.).

Секст формулює два критерії, за допомогою яких можна розв'язати диспут між скептицизмом і догматизмом щодо того, яка з цих філософій більше допомагає в повсякденному житті (ПВ VII:27). Цими двома критеріями є неквапливість і відмова від руйнування узвичаєних переконань. Вони відповідають негативному (пошуковому) і позитивному (практичному) аспектам скептичного способу міркувати (р. 97). Про перший критерій йдеться в Розд. 6, про другий – у Розд. 9.

4.3. *Ἐννοια ἡ δόνασις ἀντιθετικῆς*: Пластичність скептичної здібності (Розд. 7)

Секст визначає пошукову (ἡ σκεπτικῆ)¹⁶ філософію як здібність (δόνασις) (НП I.4:8; ПВ VII:1). Ця здібність може мати стосунок до скептицизму в цілому (ПВ VII:1) або ж лише до його пошукової частини, тобто до вміння виставляти рівносильні протиставлення, ἰσοσθένειαν ἀντιθετικῆς (НП I.4:8). Сміт стверджує, що скептик не просто віддзеркалює догматичні аргументи, але повинен багато чого вміти, щоби бути справді добрим скептиком (р. 160). Адже скептичний звичай полягає в тім, щоби аргументувати за обидві сторони (ПВ VII:443, X:6). Секст розуміє протиставлені речі такими, що вони борються (μαχομένους) одна з одною (НП I.4:10). Сміт пояснює, що боротьбу слід описувати не логічною термінологією (оскільки вона не вичерпує змісту боротьби), але властивістю *виключення* (exclusion) (р. 162). Боротьба може бути не лише між протилежностями чи суперечностями, але й між наявними (present) речами та не-наявними, як-от у випадку аргументу від історичного песимізму (ibid.). Отже, жодного визначального змісту протиставлення немає (ibid.). Хоча найважливішим типом виключення у текстах Секста є логічне протиріччя (р. 163). Тобто скептик повинен не просто послуговуватися наявними філософськими суперечностями, але й винаходити нові аргументи (р. 172).

Отже, скептик має певне творче (creative) спрямування (ibid.) і повинен розуміти зміст обох протиставлених сторін (р. 168).

4.4. *Συνάγουμεν εἰς τὸς ὅτι ἐπεχόμεν*: Раціональна здатність утримуватися від судження (Розд. 8)

Цей розділ присвячено розгляду взаємовідношення між причинним (НП I.6:12) і основним (НП I.6-7:12-15) початками. Оскільки дослідники ігнорували наявність скептичного способу міркувати, то вони й не помічали, що скептичний стан (συστάσεως σκεπτικῆς) має не лише емпіричний, але й нормативний характер (р. 193). Сміт поділяє цю інтерпретацію з Кейсі Пєрін і Кат'єю Фогт [Pegín 2010; Vogt 2011]. Я вже зазначав, скептицизм є різновидом емпіризму, тобто скептик може наводити також емпіричні аргументи, результатом яких буде потреба утримання (ibid.). Сміт поділяє цю інтерпретацію з Поршет Перейрою і Аланом Бейлі [Porchat 2007a; Bailey 2002].

Сміт формулює тематику розділу: 1) скептичні аргументи є демонстративними чи риторичними; 2) діалектичними чи власне скептичними; 3) скептик послуговується догматичним чи власне скептичним поняттям аргументації (р. 194).

Вочевидь, ці три питання ґрунтуються на проблемі наявності власне скептичного способу міркувати, який і має відрізнити скептика від догматика. Оскільки дослідники ігнорували наявність скептичного способу міркувати, то вони й не помічали, що в протиставленні двох догматичних міркувань присутнє ще третє – скептичне, яке підноситься над обома (р. 211). Сміт звертає увагу на те, що рівносильність догматичних міркувань утворюється через те, що скептичне міркування спрямовує їх таким чином (р. 228).

Отже, він ствердно відповідає на питання про наявність у скептика власного способу міркувати.

¹⁶ Я не можу тут дотримуватися варіанту Лесі Звонської, яка переклала ἡ σκεπτικῆ грецизмом «скептичний» [Секст Емпірик 2020: 127]. Адже Сміт наполягає, що переклад ἡ σκεπτικῆ грецизмом «скептицизм» (skepticism), а не в буквальному значенні, прикметником «пошуковий», применшує вагомість пошуку для пірронізму (р. 129).

4.5. *Τὸν σεῖρητον ὑποσχέσιν: Догматична атака на повсякденне життя (Розд. 9)*

Насамперед варто зауважити, що догматики не задоволені повсякденними уявленнями про явне (р. 241), тому вони пропонують винайти позначувальний знак (ἐνδεκτικὸν σημεῖον) на противагу нагадувальному знакові (ὑπομνηστικὸν σημεῖον), за допомогою якого має бути відкрито істину про повсякденні уявлення (р. 237). Адже догматики атакують повсякденність, навіть ті, хто прагне її захистити (р. 242). Вони вимагають виправдовувати повсякденний стан справ. Натомість носії повсякденної свідомості не аргументують на користь того чи іншого пояснення наявного стану справ, а просто приймають його (р. 244).

Звісно, догматична атака на повсякденність завдає прикрощів як самим її ініціаторам, так і тим, проти кого вона спрямована. Тому пірронік прагне допомогти догматикам з людинолюбства (φιλανθρωπία), але лікування вимагає зусиль рівноцінних тим, які догматик докладає у своїй атаці. Саме тому скептик може лікувати догми лише знаючи дуже багато (р. 182). Насамперед догматизм є критикою повсякденності (р. 235). Догматики винайшли позначувальний знак, щоби висновувати про неявні речі (р. 237). Таким чином, підважуючи повсякденні переконання про явне, вони також підважують і самé явне, адже неявним є те, про що існує різноголосиця (р. 238). Догматики висновують існування дійсності поза явленим, водночас люди повсякденності не потребують обґрунтування явленого, адже вони його просто приймають (р. 244). Тому скептик постає на захист повсякденності.

4.6. *Критерій I: φαῖνομένων: Життя в природному і соціальному світі (Розд. 10)*

Сміт відкидає і урбаністичну, і рустикальну інтерпретації пірронізму (р. 271). Обидві вони імпліцитно припускають, що розрізнення між явним і неявним відповідає розрізненню між повсякденним життям і філософією (р. 270). Утім, на думку Сміта, це не так з декількою причин. Насамперед, власне дихотомія між філософією і повсякденням є хибною, адже, відповідно до природного керівництва, скептик залучений також до мистецтв (р. 264). Відповідно, явне і неявне можуть бути присутніми в кожній із трьох зазначених царин (р. 271). По-третє, не лише є неможливою дихотомія повсякденність/філософія, відповідна поділові явне/неявне; також є хибним твердження, що явне і неявне десь присутні, а десь ні (рр. 272-273). Тож скептик дотримується деяких переконань не просто тому, що вони є «повсякденними», а тому, що вони відповідні явному (ibid.). Водночас скептик може посідати певну філософську позицію, адже філософія є історичним явищем – див. вище, § 2.2 (р. 272).

Отже, оскільки поділ між явним і неявним не збігається з поділом між повсякденням і філософією, а має місце і в повсякденні, і в мистецтвах, й у філософії, остільки позиція скептика є набагато нюансованішою (р. 272).

4.7. *Критерій II: ἀλήθεια: Життя з переконанням і знанням (Розд. 11)*

За Смітом, Секст розрізняє три критерії істини: повсякденний природний, повсякденний мистецький і догматичний (logical) (р. 288). Сміт доводитиме, що скептик має повсякденний природний критерій істини та переконання у філософії (р. 289). Скептик має критерій діяльності й істини, залежні від контексту (ПВ I:232-233) (р. 303). Тобто не скептик, а догматик ставиться до явного як до того, що існує актуально, але не реально (р. 302).

Згода може бути з явним чи неявним. Різниця між скептичним і догматичним переконанням полягає в змісті, а не у ставленні до змісту (р. 290). Зокрема, явлене може

викликати в скептика сильну чи слабку згоду, але не неявне (р. 291). Натомість догматик згоден із неявним після пошуку, тобто з догмою, або без пошуку, тобто з гадкою. Таким чином масмо чотири види переконання. Тому скептик має переконання лише згідно з явленим (НП I.8:17).

4.8. *Αταραξία і μετριοπάθεια: Залучене життя пірроніка (Розд. 12)*

Критерії діяльності й істини скептика було розглянуто Смітом у Розд. 10 і 11, відповідно. Скептичний захист повсякденності з епістемічного погляду було потрактовано у Розд. 9. У Розд. 12 Сміт розв'язує два питання про повсякденне життя скептика з практичного погляду, а саме стосовно щастя. Перше сформульоване так: чи може скептик мати добре життя (р. 318)? А оскільки філософ почав займатися філософією, щоби знайти опору власного повсякденного життя (р. 40), то друге питання стосується того, яка філософія, скептична чи догматична, є більш помічною в повсякденності (р. 318)?

Скептицизм іноді тлумачть як відмову від діяльнісного внутрішнього «я». Тобто, його пов'язують із нудним життям [Striker 2004: 22]. Нудним іноді називають сам стан незбуреності [Burnyeat 1998b: 112], а скептичне життя визнають непривабливим [Bett 2019: 162]. «Але Секст не лише зазначає, що скептичне життя є можливим; він зазначає, що це найкраще людське життя» (р. 114).

Скептик живе мирно (р. 327), бо усвідомлює наявність різних контекстів серед яких перебувають люди. Отже, скептикові властива моральна відносність. Оскільки ж скептик діє згідно з явним, то «скептицизм полягає в зануренні в суспільно інституалізовані цінності» (р. 346). Отже, скептик не намагається вибудувати загальні теорії про поведінку в суспільстві, бо «це тягар, який не можна дозволити перекласти на філософську теорію» (р. 346). Тому в скептика наявне власне осмислення етики, яке засвідчує його усвідомлення відповідальності за власні вчинки (р. 347) на противагу тлумаченням про відмежоване внутрішнє «я» [Annas 1995: 358-359; 1998: 211; Annas, Barnes 1985: 169-170; Bett 2019: 159-161; Burnyeat 1998a: 51; 1998b: 112; Eichorn 2014: 140-141; Marcondes 1997: 58-59; Massie 2013: 212, 232; Striker 2004: 22].

Пригадуючи скептичну боротьбу проти нищення узвичаєних уявлень, можна сказати, що скептицизм захищає від надуманих цінностей і повертає нам наш контекст життя (рр. 344-345). На завершення наведу Смітову метафору з царини живопису: скептик має достеменні переживання, очищені від набутих опіній і домішок виображення; ці переживання схожі на картину, що її після реставрації бачать такою, якою вона була одразу після того, як її намалював художник (р. 334).

5. Бейтсова ложка дьогтю

Книгу Сміта було помічено, щойно вона вийшла друком. Я маю звернути увагу на один пафосний відгук, який написав Даглас Бейтс [Bates 2022]. Останній не знайшов нічого кращого, як пов'язати академічне середовище дослідників скептицизму з не вельми хвальним образом «смердючих міазмів», серед яких книга Сміта є «ковтком свіжого повітря» [ibid.]. Ця відверто заангажована «образна» альтернатива очевидно протиставляє автора рецензованої мною книги академічному мейнстриму. Але ж Сміт сам є яскравим представником цього мейнстриму (див. вище, прим. 5), багато чим завдячує плідній співпраці з колегами (р. vii-ix) і прямо поділяє деякі з наявних інтерпретацій, зокрема важливі для нього ідеї Пєрина, Фогт, Поршет Перейри і Бейлі (р.

193). І, звісно ж, погляди самого Сміта не завжди були схожі на «ковток свіжого повітря», оскільки зазнавали змін (pp. viii & 326, п. 6).

Бейтс не стримує свою сувору риторичку: який сорт розуміння методу можуть запропонувати ті, «хто ніколи той метод не практикував?» [Bates 2022]. Це вельми дивна й недалекоглядна, як на мене, теза: либонь автор вважає, що і про смерть мають моральне право говорити лише мертві? Ця теза не лише одіозна, але й просто хибна. Не дарма ж бо Сміт абсолютно коректний у спілкуванні з академічними дослідниками.

Бейтсова позиція прояснюється, коли він пропонує ще один образ. За Бейтсом, описи пірронізму західною академічною літературою так само стосуються власне пірронізму, як і описи людей, що проаналізували зміст посібника зі складання велосипеда, але ніколи не їздили на ньому, ніколи не бачили, як на ньому їздять, ніколи не розмовляли з кимось, хто на ньому їздив, – власне їзди на велосипеді [ibid.]. На думку цього критика, краще зрозуміти *технічні* місця творів Секста, які важко піддаються перекладу, дозволяє *практикування* [ibid.]. Далєбі, який же це «пірронізм», якщо не всі *технічні* (!) місця з нього зрозумілі?

Бейтс високо оцінює працю Сміта: «Смітова книга є *tour de force* [подвигом (фр.) – О. Л.] систематичної каталогізації всіх найголовніших кривотлумачень і терплячим викладом того, як слід належним чином тлумачити Секста Емпірика» [ibid.]. Але звідки Бейтс увзяв, що інтерпретація Сміта є *належною*? Адже Сміт зовсім не вимагає автоматичної згоди зі власним тлумаченням, а лише пропонує обґрунтування, як і будь-який притомний академічний дослідник (р. 122). Також він не очікує, що більшість погодиться з цим його тлумаченням (р. 17). Бейтс імпліцитно звертається до деякої інстанції, що подаватиме *належні* тлумачення. Вочевидь, цей рецензент не надто пильно читав працю Сміта, інакше він би неодмінно зауважив, що той (1) критикує своїх опонентів не зі знецінювально-універсалістськими претензіями, а раціонально, наводячи чітку підставу «кривотлумачень», якою є, на його думку, *текстологічне викривлення* праці Секста Емпірика, і будучи відкритим до контраргументів (р. 103). І, як я вже писав, (2) Смітова інтерпретація зародилася в середовищі, яке для Бейтса одразу асоціюється зі «смердючими міазмами», однак для Сміта є об'єктом численних подяк (pp. vii-viii).

Я вважаю, що Бейтсів відгук різко контрастує з технічною витонченістю й інтерпретативною глибиною книги Сміта, із невідокремністю останнього від розгалужених мереж академічного спілкування, тривалої теоретичної праці й широкої ерудиції.

6. Заувага про стилістику Сміта

Окремої уваги вартий стиль Сміта. Бейтс писав, що цей стиль є простим, позбавленим академічної складності [Bates 2022]. Але причина цієї простоти в тому, що для Сміта англійська не є рідною (р. viii). На це не доводиться нарікати, адже Сміт – майже поліглот, володіє різною мірою португальською, англійською, німецькою, французькою й італійською, не кажучи вже про давньогрецьку (pp. 102, 296). До того ж, його книга написана з душею: кожен розділ супроводжують мотто з Вітгенштайна, Х'юма чи Монтеня. Цей автор вражає розмахом своєї філософської ерудиції, залучаючи до викладу також дослідження з логіки, епістемології і метафізики (див., наприклад: [Austin 1964; Quine 1992; Davidson 2001; Strawson 2006; McDowell 2009]). До того ж, він не оминув увагою поетів, а саме Вільяма Шекспіра (р. 332, п. 8) й Жуана Кабрала де Мелу Нету (р. 345, п. 23). Сміт утілює розвиту модель і скептичний метод не лише в послідовності розгляду скептичного становлення, але й у вжиткові термінології: він не

порушує питання про точний вжиток терміна доти, доки до нього не дійде черга (pp. 99, 102, 150), рухаючись від загального до часткового (НП І.2:5-6).

7. Висновок: що дає праця Сміта історикам філософії

Праця Сміта важлива насамперед тим, що вона увиразнює необхідність достовірної текстології історико-філософського дослідження. А також – доброго знання критичних джерел. Бо не може не викликати поваги та кількості інтерпретацій, яку залучив автор, щоби прояснити джерела виникнення хибно сформульованих питань. Книга написана кваліфікованим професійним філософом, і це виявляється як у науковій стилістиці, так і в літературній досконалості праці. Рецензована книга, не побоююся це заявити, може читатися навіть заради самої лише естетичної насолоди від описаної Смітом схеми розвитку природно обдарованої особи до рівня ерудованого пірроніка. Смітів аналіз філософської проблематики є ґрунтовним, що дозволяє миттєво схопити суть останньої. Жодних філософських сплосчень автор не припустився. Єдиною поступкою «широкому читачеві» є транслітерація греки латиницею.

Смітова інтерпретація Секста Емпірика пропонує значущі перекладацькі рішення, які, на мою думку, важко ігнорувати. Підбираючи українські відповідники для Секстових термінів, неодмінно слід зважати на Смітів підхід. Адже неможливо перекладати, не розуміючи сенс твору: перекладаючи, ми неминуче висловлюємо претензію на розуміння.

Насамкінець слід зазначити, що приклад Сміта показує, скільки потрібно знати, щоби бути добрим фахівцем з історії філософії: декілька мов, широкий спектр дотичних філософських вчень (Монтень, Мальбранш, Х'юм, Гегель, Вітгенштайн), фахову літературу, яка прямо не стосується інтерпретованих текстів (з логіки, епістемології, метафізики тощо). А ще – мати широке коло академічного спілкування й, нарешті, широку ерудицію та неабиякі здібності: читати поезію (Шекспіра, Мелу Нето), грати в теніс (р. 160) і знати історичний контекст досліджуваного філософа.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Панич, О. (2007). *Розвідки з історії скептицизму в британо-американській епістемології. Частина перша. Британська модерна філософія (Гоббс, Локк, Барклі, Х'юм, Рід)*. Донецьк: ДонНУ.
- Звонська, Л. (2020). «Нариси пірронізму» Секста Емпірика парадигма термінів і перекладацькі інтенції. *Sententiae*, 39(2), 92-103. <https://doi.org/10.31649/sent39.02.092>
- Секст Емпірик. (2020). Нариси Пірронізму (I, 1-13). *Sententiae*, 39(2), 125-137. <https://doi.org/10.31649/sent39.02.125>
- Annas, J. (1995). *The morality of happiness*. New York & Oxford: Oxford UP. <https://doi.org/10.1093/0195096525.001.0001>
- Annas, J. (1998). Doing without objective values: Ancient and modern strategies. In S. Everson (Ed.), *Ethics. Companions to ancient thought 4* (pp. 193-220). Cambridge: Cambridge UP. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139166348.008>
- Annas, J., & Barnes, J. (1985). *The modes of Scepticism*. Cambridge: Cambridge UP. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511586187>
- Austin, J. L. (1964). *Sense and sensibilia*. London, & New York: Oxford UP.

- Bailey, A. (2002). *Sextus Empiricus and Pyrrhonian Scepticism*. Oxford: Clarendon Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198238522.001.0001>
- Barnes, J. (1982). The beliefs of a Pyrrhonists. *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, 28, 1-29. <https://doi.org/10.1017/S0068673500004375>
- Bates, D. C. (2022). Book Review: *Sextus Empiricus' Neo-Pyrrhonism: Scepticism as a Rationally Ordered Experience*. Medium, <https://pyrrhonism.medium.com/book-review-sextus-empiricus-neo-pyrrhonism-skepticism-as-a-rationally-ordered-experience-4c812dbad3d4>
- Bett, R. (2019). *How to be a Pyrrhonist: The practice and significance of Pyrrhonian Skepticism*. Cambridge: Cambridge UP. <https://doi.org/10.1017/9781108557603>
- Bolzani Filho, R. (1990). Ceticismo e empirismo. *Discurso*, (18), 37-68. <https://doi.org/10.11606/issn.2318-8863.discurso.1990.37939>
- Burnyeat, M. (1998a). Can the Sceptic live his Scepticism? In M. Burnyeat & M. Frede (Eds.), *The original Sceptics: A controversy* (pp. 25-57). Indianapolis, & Cambridge: Hackett.
- Burnyeat, M. (1998b). The Sceptic in his place and time. In M. Burnyeat & M. Frede (Eds.), *The original Sceptics: A controversy* (pp. 92-126). Indianapolis, & Cambridge: Hackett.
- Claudius Galenus. (1822). *Opera Omnia* (vol. IV). (C. G. Kühn, Hrsg.). Lipsiae: Car. Cnoblochii.
- Claudius Galenus. (1824). *Opera Omnia* (vol. VIII). (C. G. Kühn, Hrsg.). Lipsiae: Car. Cnoblochii.
- Claudius Galenus. (1827). *Opera Omnia* (vol. XIV). (C. G. Kühn, Hrsg.). Lipsiae: Car. Cnoblochii.
- Davidson, D. (2001). *Subjective, intersubjective, objective*. Oxford: Oxford UP. <https://doi.org/10.1093/0198237537.001.0001>
- Eichorn, R. (2014). How (not) to read Sextus Empiricus. *Ancient Philosophy*, 34(1), 121-149. <https://doi.org/10.5840/ancientphil20143418>
- Eichorn, R. (2020). Sextus Empiricus on Isostheneia and Epoche: A Developmental Model. *Skepsis*, 11(21), 188-209.
- Frede, M. (1990). An Empiricist view of knowledge: Memorism. In S. Everson (Ed.), *Epistemology* (pp. 225-250). Cambridge: Cambridge UP.
- Frede, M. (1998a). The Sceptic's beliefs. In M. Burnyeat & M. Frede (Eds.), *The original Sceptics: A controversy* (pp. 1-24). Cambridge, In.: Hackett.
- Frede, M. (1998b). The Sceptic's two kinds of assent and the question of the possibility of knowledge. In M. Burnyeat & M. Frede (Eds.), *The original Sceptics: A controversy* (pp. 127-151). Indianapolis, & Cambridge: Hackett.
- Marcondes de Souza Filho, D. (1997). O mundo do homem feliz: considerações sobre ceticismo e valores. *O que nos faz pensar*, 12, 49-66.
- Massie, P. (2013). Philosophy and Ataraxia in Sextus Empiricus. *Peitho. Examina Antiqua*, 4(1), 211-234. <https://doi.org/10.14746/pea.2013.1.10>
- McDowell, J. (2009). Conceptual capacities in perception. In J. McDowell (Ed.), *Having the world in view: Essays on Kant, Hegel, and Sellars*. Cambridge, Mass.: Harvard UP.
- Morison, B. (2011). The logical structure of the sceptic's opposition. In J. Allen, E. Emilson, & W. Mann (Eds.), *Essays in memory of Michael Frede* (pp. 265-295). Oxford: Oxford UP.
- Perin, C. (2010). *The demands of reason: An essay on Pyrrhonian Scepticism*. Oxford: Oxford UP. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199557905.001.0001>
- Porchat Pereira, O. (2007a). Ceticismo e Argumentação. In O. Porchat Pereira, *Rumo ao Ceticismo* (pp. 147-172). São Paulo: UNESP. <https://doi.org/10.7476/9788539304486>
- Porchat Pereira, O. (2007b). Empirismo e ceticismo. In O. Porchat Pereira, *Rumo ao ceticismo* (pp. 289-322). São Paulo: UNESP. <https://doi.org/10.7476/9788539304486>
- Quine, W. V. (1992). *The pursuit of truth*. Cambridge, Mass.: Harvard UP.
- Sextus Empiricus. (1562). *Pyrrhonianum hipotyposeon libri tres*. (H. Stephanus, Trans.). Parisiis: M. Iuuenem.
- Sextus Empiricus. (1933). *Outlines of Pyrrhonism*. (R. G. Bury, Ed.). Cambridge, Mass.: Harvard UP. https://doi.org/10.4159/DLCL.sextus_empiricus-outlines_pyrrhonism.1933
- Smith, P. J. (1995). *O ceticismo de Hume*. São Paulo: Loyola.

- Smith, P. J. (2013a). Bayle and pyrrhonism: Antinomy, method, and history. In S. Charles & P. J. Smith (Eds.), *Scepticism in the eighteenth century: Enlightenment, Lumières, Aufklärung* (pp. 19-30). Dordrecht: Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-007-4810-1_2
- Smith, P. J. (2013b). Kant's criticism and the legacy of modern Scepticism. In S. Charles & P. J. Smith (Eds.), *Scepticism in the eighteenth century: Enlightenment, Lumières, Aufklärung* (pp. 247-263). Dordrecht: Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-007-4810-1_17
- Smith, P. J. (2022). *Sextus Empiricus' Neo-Pyrrhonism: Skepticism as a Rationally Ordered Experience*. São Paulo: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-94518-3>
- Strawson, P. F. (2006). *Individuals: An essay in descriptive metaphysics*. London: Routledge.
- Striker, G. (2004). Historical reflections on classical pyrrhonism and neo-pyrrhonism. In W. Sinnott-Armstrong (Ed.), *Pyrrhonian Skepticism* (pp. 13-24). Oxford: Oxford UP. <https://doi.org/10.1093/0195169727.003.0002>
- Thorsrud, H. (2009). *Ancient Scepticism*. Stocksfield: Acumen. <https://doi.org/10.1017/UPO9781844654093>
- Thorsrud, H. (2019). Sextus Empiricus on the Siren Song of reason and the Skeptical defense of ordinary life. *Logos & Episteme*, 10(1), 15-29. <https://doi.org/10.5840/logos-episteme20191012>
- Vogt, K. (2011). The aims of skeptical investigation. In D. Machuca (Ed.), *Pyrrhonism in ancient, modern, and contemporary philosophy* (pp. 33-50). Dordrecht: Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-007-1991-0_3
- Williams, M. (1988). Scepticism without theory. *Review of Metaphysics*, 61, 547-588.
- Woodruff, P. (2010). The pyrrhonian modes. In R. Bett (Ed.), *The Cambridge companion to ancient Scepticism* (pp. 208-231). Cambridge: Cambridge UP. <https://doi.org/10.1017/CCOL9780521874762.012>

Одержано 11.04.2022

REFERENCES

- Annas, J. (1995). *The morality of happiness*. New York & Oxford: Oxford UP. <https://doi.org/10.1093/0195096525.001.0001>
- Annas, J. (1998). Doing without objective values: Ancient and modern strategies. In S. Everson (Ed.), *Ethics. Companions to ancient thought 4* (pp. 193-220). Cambridge: Cambridge UP. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139166348.008>
- Annas, J., & Barnes, J. (1985). *The modes of Scepticism*. Cambridge: Cambridge UP. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511586187>
- Austin, J. L. (1964). *Sense and sensibilia*. London, & New York: Oxford UP.
- Bailey, A. (2002). *Sextus Empiricus and Pyrrhonian Scepticism*. Oxford: Clarendon Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198238522.001.0001>
- Barnes, J. (1982). The beliefs of a Pyrrhonists. *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, 28, 1-29. <https://doi.org/10.1017/S0068673500004375>
- Bates, D. C. (2022). Book Review: *Sextus Empiricus' Neo-Pyrrhonism: Skepticism as a Rationally Ordered Experience*. Medium, <https://pyrrhonism.medium.com/book-review-sextus-empiricus-neo-pyrrhonism-skepticism-as-a-rationally-ordered-experience-4c812dbad3d4>
- Bett, R. (2019). *How to be a Pyrrhonist: The practice and significance of Pyrrhonian Skepticism*. Cambridge: Cambridge UP. <https://doi.org/10.1017/9781108557603>
- Bolzani Filho, R. (1990). Ceticismo e empirismo. *Discurso*, (18), 37-68. <https://doi.org/10.11606/issn.2318-8863.discurso.1990.37939>
- Burnyeat, M. (1998a). Can the Sceptic live his Scepticism? In M. Burnyeat & M. Frede (Eds.), *The original Sceptics: A controversy* (pp. 25-57). Indianapolis, & Cambridge: Hackett.
- Burnyeat, M. (1998b). The Sceptic in his place and time. In M. Burnyeat & M. Frede (Eds.), *The original Sceptics: A controversy* (pp. 92-126). Indianapolis, & Cambridge: Hackett.
- Claudius Galenus. (1822). *Opera Omnia* (vol. IV). (C. G. Kühn, Hrsg.). Lipsiae: Car. Cnoblochii.
- Claudius Galenus. (1824). *Opera Omnia* (vol. VIII). (C. G. Kühn, Hrsg.). Lipsiae: Car. Cnoblochii.
- Claudius Galenus. (1827). *Opera Omnia* (vol. XIV). (C. G. Kühn, Hrsg.). Lipsiae: Car. Cnoblochii.

- Davidson, D. (2001). *Subjective, intersubjective, objective*. Oxford: Oxford UP. <https://doi.org/10.1093/0198237537.001.0001>
- Eichorn, R. (2014). How (not) to read Sextus Empiricus. *Ancient Philosophy*, 34(1), 121-149. <https://doi.org/10.5840/ancientphil20143418>
- Eichorn, R. (2020). Sextus Empiricus on Isostheneia and Epoche: A Developmental Model. *Skepsis*, 11(21), 188-209.
- Frede, M. (1990). An Empiricist view of knowledge: Memorism. In S. Everson (Ed.), *Epistemology*. (pp. 225-250). Cambridge: Cambridge UP.
- Frede, M. (1998a). The Sceptic's beliefs. In M. Burnyeat & M. Frede (Eds.), *The original Sceptics: A controversy* (pp. 1-24). Cambridge, In.: Hackett.
- Frede, M. (1998b). The Sceptic's two kinds of assent and the question of the possibility of knowledge. In M. Burnyeat & M. Frede (Eds.), *The original Sceptics: A controversy* (pp. 127-151). Indianapolis, & Cambridge: Hackett.
- Marcondes de Souza Filho, D. (1997). O mundo do homem feliz: considerações sobre ceticismo e valores. *O que nos faz pensar*, 12, 49-66.
- Massie, P. (2013). Philosophy and Ataraxia in Sextus Empiricus. *Peitho. Examina Antiqua*, 4(1), 211-234. <https://doi.org/10.14746/pea.2013.1.10>
- McDowell, J. (2009). Conceptual capacities in perception. In J. McDowell (Ed.), *Having the world in view: Essays on Kant, Hegel, and Sellars*. Cambridge, Mass.: Harvard UP.
- Morison, B. (2011). The logical structure of the sceptic's opposition. In J. Allen, E. Emilson, & W. Mann (Eds.), *Essays in memory of Michael Frede* (pp. 265-295). Oxford: Oxford UP.
- Panych, O.O. (2007). *Inquiries on the Problem of Scepticism in British-American Epistemology. Part one: British Modern Philosophy (Hobbes, Locke, Berkeley, Hume, Reid)*. [In Ukrainian]. Donetsk: DonNU.
- Perin, C. (2010). *The demands of reason: An essay on Pyrrhonian Scepticism*. Oxford: Oxford UP. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199557905.001.0001>
- Porchat Pereira, O. (2007a). Ceticismo e Argumentação. In O. Porchat Pereira, *Rumo ao Ceticismo* (pp. 147-172). São Paulo: UNESP. <https://doi.org/10.7476/9788539304486>
- Porchat Pereira, O. (2007b). Empirismo e ceticismo. In O. Porchat Pereira, *Rumo ao ceticismo* (pp. 289-322). São Paulo: UNESP. <https://doi.org/10.7476/9788539304486>
- Quine, W. V. (1992). *The pursuit of truth*. Cambridge, Mass.: Harvard UP.
- Sextus Empiricus. (1562). *Pyrrhonianum hipotyposeon libri tres*. (H. Stephanus, Trans.). Parisiis: M. Iuuenem.
- Sextus Empiricus. (1933). *Outlines of Pyrrhonism*. (R. G. Bury, Ed.). Cambridge, Mass.: Harvard UP. https://doi.org/10.4159/DLCL.sextus_empiricus-outlines_pyrrhonism.1933
- Sextus Empiricus. (2020). Outlines of Pyrrhonism (I, 1-13). [In Anc. Greek & Ukrainian]. *Sententiae*, 39(2), 125-137. <https://doi.org/10.31649/sent39.02.125>
- Smith, P. J. (1995). *O ceticismo de Hume*. São Paulo: Loyola.
- Smith, P. J. (2013a). Bayle and pyrrhonism: Antinomy, method, and history. In S. Charles & P. J. Smith (Eds.), *Scepticism in the eighteenth century: Enlightenment, Lumières, Aufklärung* (pp. 19-30). Dordrecht: Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-007-4810-1_2
- Smith, P. J. (2013b). Kant's criticism and the legacy of modern Scepticism. In S. Charles & P. J. Smith (Eds.), *Scepticism in the eighteenth century: Enlightenment, Lumières, Aufklärung* (pp. 247-263). Dordrecht: Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-007-4810-1_17
- Smith, P. J. (2022). *Sextus Empiricus' Neo-Pyrrhonism: Skepticism as a Rationally Ordered Experience*. São Paulo: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-94518-3>
- Strawson, P. F. (2006). *Individuals: An essay in descriptive metaphysics*. London: Routledge.
- Striker, G. (2004). Historical reflections on classical pyrrhonism and neo-pyrrhonism. In W. Sinnott-Armstrong (Ed.), *Pyrrhonian Skepticism* (pp. 13-24). Oxford: Oxford UP. <https://doi.org/10.1093/0195169727.003.0002>
- Thorsrud, H. (2009). *Ancient Scepticism*. Stocksfield: Acumen. <https://doi.org/10.1017/UPO9781844654093>

- Thorsrud, H. (2019). Sextus Empiricus on the Siren Song of reason and the Skeptical defense of ordinary life. *Logos & Episteme*, 10(1), 15-29. <https://doi.org/10.5840/logos-episteme20191012>
- Vogt, K. (2011). The aims of skeptical investigation. In D. Machuca (Ed.), *Pyrrhonism in ancient, modern, and contemporary philosophy* (pp. 33-50). Dordrecht: Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-007-1991-0_3
- Williams, M. (1988). Scepticism without theory. *Review of Metaphysics*, 61, 547-588.
- Woodruff, P. (2010). The pyrrhonian modes. In R. Bett (Ed.), *The Cambridge companion to ancient Scepticism* (pp. 208-231). Cambridge: Cambridge UP. <https://doi.org/10.1017/CCOL9780521874762.012>
- Zvonska, L. (2020). Outlines on Pyrrhonism by Sextus Empiricus: paradigm of terms and translation intentions. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 39(2), 92-103. <https://doi.org/10.31649/sent39.02.092>

Received 11.04.2022

Oleksandr Lukovyna

Defense of Authentic Neo-Pyrrhonism. Smith, P. (2022). *Sextus Empiricus' Neo-Pyrrhonism: Skepticism as a Rationally Ordered Experience*. Cham: Springer.

Review of Smith, P. (2022). *Sextus Empiricus' Neo-Pyrrhonism: Skepticism as a Rationally Ordered Experience*. Cham: Springer.

Олександр Луковина

Захист автентичного неопірронізму. Smith, P. (2022). *Sextus Empiricus' Neo-Pyrrhonism: Skepticism as a Rationally Ordered Experience*. Cham: Springer.

Огляд книги Smith, P. (2022). *Sextus Empiricus' Neo-Pyrrhonism: Skepticism as a Rationally Ordered Experience*. Cham: Springer.

Oleksandr Lukovyna, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Олександр Луковина, студент філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: oleksandr.lukovyna@gmail.com
